

Jelka Zorn

PRAVICA DO GIBANJA

UVOD

Kot je ugotovil že Foucault (1980: 142), so odnosi moči prežeti z uporom; zatiranje namreč vselej izzove različne oblike nasprotovanj in protestov. Upor je možen tako na individualni kot na kolektivni ravni – kadar je kolektiven, lahko preraste v družbeno gibanje. V tej številki revije *Socialno delo* se ukvarjamo z gibanji, ki nasprotujejo ustaljenim praksam, postopkom, ideologijam ipd. in jih zato imenujemo protisistemska (Arrighi *et al.* 1989). Lahko si prizadevajo priti na oblast in tako vplivati na spremembe ali pa vztrajajo pri »spreminjanju sveta brez boja za oblast« (Holloway 2004, Gregorčič 2011).

Primeri sodobnih družbenih gibanj, ki sta pomembno preoblikovala družbo, sta partizansko gibanje med drugo svetovno vojno in feministično-mirovniško-antirasistično gibanje v poznih šestdesetih letih 20. stoletja v Zahodni Evropi in ZDA. Partizansko si je prizadevalo priti na oblast in to je delu gibanja, ki se je združilo v Komunistični partiji, tudi uspelo, drugo pa je delovalo kot kritika obstoječih odnosov moči, ideologij, praks in zakonodaje (zahtevali so enakopravnost žensk, gejev in lezbijk, ljudi z ovirami, temnopoltih državljanov, uprli so se vojni v Vietnamu ipd.).

V zadnjem času je vse bolj prepoznavno gibanje za pravičnejšo globalizacijo, ki ima različne izraze, kot je *Occupy Movement* (denimo zasedba Filozofske fakultete v Zagrebu in Ljubljani), priče pa smo tudi vstajam v posameznih mestih ali državah (protesti proti varčevalnim ukrepom in neustreznim vladam v Sloveniji, Grčiji, Španiji idr.). Pomemben kos mozaika v množici upornih skupin in omrežij

so tudi priseljeni delavci in delavke, begunci in druge osebe, ki niso državljani države, v kateri delajo oziroma živijo. Nekatere znane skupine oziroma omrežja aktivistov in aktivistk so *No Borders*, *No One Is Illegal*, *Invisible Workers of the World*, *Sans-Papiers*, *izbrisani* idr. Omenjena in druga gibanja priseljencev in beguncev so (bila) vidna in aktivna omrežja široke platforme gibanj za pravičnejšo globalizacijo, ki jih povezujemo z upori proti G20 in s svetovnimi socialnimi forumi (spomnimo se protestov v Seattlu leta 1999, Genovi leta 2001, Londonu, Portu Alegre itd.) (Bojadžijev 2009).

Gotovo ni naključje, da je v Sloveniji gibanje izbrisanih vzniknilo prav v času vse večje vidnosti gibanja za pravičnejšo globalizacijo. Alterglobalisti so organizirali proteste proti ksenofobiji in poudarjali pravice prosilcev za azil, bosanskih beguncev, proti sestanku med Bushem in Putinom itd. (Zadnikar 2004). Pozneje so posamezni aktivisti in aktivistke svoj boj nadaljevali skupaj z izbrisanimi, še pozneje pa so se nekateri pridružili Nevidnim delavcem sveta. Omenjene aktivistične skupine (*No Borders*, *izbrisani*, *Nevidni delavci sveta* ipd.) na teoretski ravni problematizirajo legitimnost globalnega režima nadzora priseljavanja in s tem v zvezi tudi globalnega kapitalističnega sistema. Nadzor nad mejami je v središču kapitalističnih odnosov – ti odnosi pa temeljijo na odnosih prilaščanja in izkoriščanja.

Na praktični, osebni ravni pa opozarjajo na sistemske ovire življenja v novi državi; te ovire so posledica politike ločevanja prebivalstva na državljane in nedržavljanke. Prvi so upravičenci socialnih, političnih in drugih pravic, drugi pa

so vztrajno prikazovani kot odvečni. Z vidika socialnega dela je ključen ne le upor na osebni ravni, temveč tudi kolektivi upor, saj včasih šele ta omogoči konstruktivne reakcije na osebni ravni. Zato je pozivanje in sodelovanje pri organiziranem in argumentiranem uporu proti restriktivnim priseljevalnim politikam lahko tudi naloga poklicnih socialnih delavk in delavcev. Lovke nadzora nad priseljevanjem segajo skoraj v vsako javno službo in skoraj v vse socialne pravice, zato stališča in praksa socialnih delavcev do politike priseljevanja niso nepomembni. Oboji, javne službe in družbena gibanja, pa – če so dovolj vztrajna in močna – pomembno soustvarjajo prakse in politike.

Članek je namenjen razmišljanju o omenjenih temah. Začeli bomo z državljanstvom, ki ga razumemo kot pravni status, državljsko prakso, proces (pridobivanja dokumentov, vključenost v družbo) in prizorišče odnosov moči. Negativna plat enakopravnosti državljanov in državljanek je seveda izključenost nedržavljanov. V članku bomo orisali zatiranje tistih nedržavljanov, ki so obravnavani kot osebe brez statusa, se pravi, da jim država (v tem primeru Slovenija) odreče pravico do življenja in dela v Sloveniji.

Potem bomo opozorili na zatiranje delavcev migrantov: njihova dovoljenja za delo in bivanje so zamišljena tako, da čim bolj povečujejo njihovo izkoriščanje in preprečujejo trajnejšo preselitev. Večinoma pa se bomo ukvarjali z aktivizmom nedržavljanov in njihovih zaveznikov, ki na različne načine problematizirajo nadzor nad priseljevanjem. Predstavili bomo nekatere vidike aktivizma izbrisanih, *No Borders* in Nevidnih delavcev sveta ter si zastavili vprašanje, ali je aktiven državljan/ka lahko nekdo, ki je nedržavljan/ka in je celo »brez papirjev«, oziroma kaj naj bi pomenila sintagma »aktivistično državljanstvo«. Izhajamo iz predpostavke, da so begunci in migranti iz globalnega Juga ne le žrtve neoliberalne globalizacije, temveč hkrati tudi protagonisti v procesih lokalnih in globalnih transformacij.

DRŽAVLJANSTVO

Na področju migracij in nadzora nad priseljevanjem sta status in koncept državljanstva

ključna. Zgodovinsko gledano se je državljanstvo kot status, ki omogoča socialne, politične in ekonomske pravice, razvilo kot način vključenosti pa tudi pomiritve delavskega razreda ali, kot zapiše Seyla Benhabib (2010: 140):

Državljanstvo je bilo zdravilo in izboljšava za ponižanja kapitalistične neenakosti, ker je delavskemu razredu dalo dostop do materialnih pogojev, nujnih za »civilizirano bivanje« [...] Toda ti izravnalni dosežki državljskega statusa so bili odločilno odvisni od prisotnosti tistih, ki niso imeli dostopa do državljanstva, in tistih, na katere se niso le zgrinjala ponižanja mezdnege dela, temveč so bili izključeni iz politične skupnosti.

Za avtorico citata je državljanstvo status, ki pomeni članstvo v državi oziroma vez med individuumom in državo, iz tega pa izhajajo pravice in dolžnosti posameznikov in posameznic. Pomemben vidik državljanstva so njegove meje oziroma izključenost nečlanov. Z državljanstvom kot statusom so povezane teme nedržavljanov, torej naturalizacija, nadzor nad priseljevanjem, zapiranje, deportacije, neenake pravice oziroma neenak dostop do socialnih, zdravstvenih in drugih javnih služb ipd. Ponazorimo zgornjo misel o državljanstvu kot »zdravilo in izboljšavi za ponižanja kapitalistične neenakosti« na eni strani in ekscesnemu izključevanju nedržavljanov na drugi strani na primeru slovenskega državljanstva.

V Sloveniji je državljanstvo dobilo posebno veljavo ob formiranju novega, to je slovenskega državljanstva (v nasprotju z jugoslovanskim) in na račun izbrisa nedržavljanov iz registra stalnega prebivalstva. Izbris kot totalna izključitev nedržavljanov je pomenil proizvajanje simbolne vrednosti za tiste, ki so ostali vključeni, torej za državljanke. Vsi državljanji in državljanke so leta 1992 dobili domov potrdila o državljanstvu. V prošnjah za štipendije in službe so morali vselej priložiti ta potrdila, ker so omogočila kandidiranje in s tem izpolnitev prvega pogoja. Državljanke so »obvarovala« pred tistimi, ki potrdil o državljanstvu niso dobili. S tem je nova država poskrbela za svoje državljanke. Potrdila o državljanstvu so bila prvi pogoj za uveljavljanje številnih, če že ne vseh pravic in so ljudi

psihološko postavila v »vladajočo, dominantno« skupino. Tako je bilo slovensko državljanstvo konstruirano kot tisto, ki je podelilo dostojanstvo in moralno večvrednost državljanom in državljanke v nasprotju z nedržavljanji. Čeprav sta se socialna in politična neenakost po osamosvojitvi Slovenije povečali, se razredni boj ni okrepil, nasprotno, antagonizem se je premestil na področje etničnosti, lojalnosti in državljanstva. Državljanški statusi so v simbolnem pomenu postali steklena tla. Državljanji so lahko videli tiste na dnu, ki jim je šlo najslabše, sami pa so se lahko počutili večvredne, saj niso mogli pasti pod določeno raven, ker jih je »varoval« državljanški status (Zorn 2007).

Druga možnost definiranja državljanstva je povezana z delovanjem v javnem prostoru, torej državljanstvo razumemo tudi kot državljanstvo prakso. Državljanške prakse oziroma aktivizem omogočajo politično subjektivizacijo marginaliziranih, nevidnih in utišanih skupin. Tako se je v zgodovini status državljanja spreminjal in je šele v 20. stoletju vključil tudi državljanke kot formalno enakopravne imetnice pravic in dolžnosti. Pravice žensk so seveda izbojevane; so rezultat dolgotrajnega boja feminističnih gibanj. Če pogledamo še korak nazaj v zgodovino, lahko vidimo, da so bili v moderni evropski državi (17., 18. stoletje) državljanji zgolj moški s premoženjem. Šele delavsko gibanje je doseglo širitev državljanškega statusa in pravic na vse polnoletne moške (19. stoletje). Predstave o dominantnem subjektu politike (bel, heteroseksualen moški z malomeščansko moralno), ki je bil še pred kratkim razumljen kot idealni subjekt politike, so spodkopala feministična in gejevska gibanja, gibanja za pravice priseljencev, temnopoltih in drugih etničnih manjšin ter gibanja oviranih ljudi. Zaradi omenjenih sprememb, ki so rezultat bojev, lahko državljanstvo vidimo ne le kot institucijo nadzora, ampak tudi povečanja moči (Isin 2009).

Kaj je torej državljanstvo? Strategija vladajočega razreda, s katero ustvarja delitve in neenak dostop do pravic, ali rezultat družbenih gibanj in je v tem pogledu povezano z emancipacijo in krepitvijo moči? Morda bi se še najmanj zmotili, če državljanstvo razumemo kot antagonistični koncept, ki vsebuje najmanj vse

našteto (*ibid.*). Tudi v tem članku razumemo državljanstvo kot *status*, ki ga posredno definirajo tisti, ki so izključeni, torej begunci, priseljenci, izbrisani. V povezavi z nedržavljanji ga razumemo tudi kot *proces* na področjih pridobivanja pravnega statusa, dostopa do socialnih služb, pravice do uporabe javnih prostorov, vstopanja v zavezujoče socialne in politične odnose ter sposobnosti za oblikovanje in izražanje zahtev do družbe in države (McDonald 2012: 130). Povedano še drugače, razumemo ga tudi kot državljanstvo *prakso*, ki je povezana z bojem za pravičnost ne glede na formalne statute.

ILEGALIZACIJA, AZIL IN KROŽNE MIGRACIJE

Restriktivna priseljevalna in begunska politika že vsaj dve desetletji ni več omejena na posamezne nacionalne zakonodaje in prakse, ampak vse bolj postaja globalni režim nadzora nad priseljevanjem (Rygiel 2010). Del tega režima je tudi schengenski sistem držav Evropske unije. Od nastanka leta 1985 ga države članice EU vse bolj izpopolnjujejo in prilagajajo razmeram v praksi – upoštevajo prakso migrantov, ti pa so v svojih strategijah prizadevanj za (boljše) življenje vselej korak pred sistemom nadzora in omejevanja. Schengenski sistem vsebuje skupno politiko in metode policijskega dela, skupno informacijsko bazo in službo za nadzor migracij Frontex. Nadzor nad priseljevanjem temelji na neenaki mobilnosti, ki je regulirana z vizumi za vstop in bivanje v določeno državo: potni listi dominantnih držav (držav EU, ZDA, Avstralije, Kanade idr.) omogočajo prosto gibanje po svetu, državljanji večine držav sveta pa so pri potovanju omejeni z ukrepi nadzora nad priseljevanjem v obliki vstopnih in bivalnih vizumov: njihov namen je selekcija popotnikov in priseljencev. Vendar pa ljudje niso vselej podredljivi režimu priseljevanja in zato marsikdo, zlasti kadar je ogroženo preživetje, potuje brez zahtevanih dokumentov, nelegalno. S tem tvegajo svoje fizično in duševno zdravje in celo življenje; tisti, ki preživijo, pa navadno ostanejo brez statusa še dolga leta po preselitvi.

Nadzor nad priseljevanjem je celota vseh ukrepov, politik, argumentacij in ideologij z

dvojnimi namenoma: po eni strani gre za selekcijo priseljencev (kdo in s kakšnimi pogoji sme vstopiti in ostati v državi), po drugi strani pa za navidezno varovanje domače populacije (ohranjanje zaposlitvenih možnosti in javnih servisov za domačine). Ko govorimo o nadzoru nad priseljevanjem, se srečujemo z različnimi osebnimi pravnimi statusi, ki jih nedržavljan ali nedržavljanica lahko pridobi v državi priselitve, zato smo prej državljanstvo opredelili tudi kot proces. V vsakdanjem življenju to pomeni hierarhijo dostopa do socialnih, političnih in ekonomskih pravic. Največ pravic imajo državljanji, nekoliko manj tujci¹ z dovoljenjem za stalno prebivanje in begunci (ki so pridobili status begunca po Zakonu o mednarodni zaščiti), še nekoliko manj pravic imajo tujci z dovoljenjem za začasno prebivanje, tujci z dovoljenjem za zadrževanje in tujci brez dovoljenja za bivanje pa so reducirani na golo pravico do življenja (ki pa vključuje tudi pravico do nujne medicinske pomoči).

Na kratko bomo predstavili tri področja nadzora nad priseljevanjem, katerih kritika je del produkcije vednosti družbenih gibanj: 1) ilegalizacija, zapiranje in odstranjevanje priseljencev brez dovoljenja za delo ali bivanje; 2) mednarodna zaščita oziroma azil; 3) sistem delovnih dovoljenj za določen čas (krožne migracije).

Ilegalizacija

Oseba lahko postane brezpravna, tako rekoč zunaj zaščite nacionalne zakonodaje na več načinov: a) če pride na ozemlje določene države nelegalno (mimo uradnih mejnih prehodov ali s ponarejenimi dokumenti); b) če dobi negativno pravnomočno odločbo na vlogo za mednarodno zaščito in ostane v državi; c) če ji poteče dovoljenje za začasno bivanje oziroma delovno dovoljenje za določen čas in ne pridobi novega; č) če ostane v državi po preteku turistične vize; d) če se rodi staršem, ki nimajo dovoljenja za prebivanje, kot v primeru izbrisanih v Sloveniji in Romov v Italiji.

Ilegalizacija migrantov in migrantk kaže, da je članstvo v nacionalni državi pomembnejše

od statusa človeka. To, da je nekdo »zgolj« človek in da naj bi imel človekove pravice, je sekundarnega pomena, pogosto pa celo brez pomena oziroma učinka (Arendt 2003, Benhabib 2010). Policisti zapirajo osebe brez dovoljenj za bivanje v centre za tujce, zapirajo tudi celotne družine in včasih celo otroke migrante, ki so na poti brez spremstva odrasle osebe. Center za tujce je policijska ustanova, namenjena pridrževanju in deportiranju priseljencev. Je »meja znotraj meja«, prostor, v katerem ne veljajo običajne pravne norme, saj so ljudje zaprti ne glede na sodne postopke in neodvisno od kaznivih dejanj. Gre za sistem, ki strogo varuje izključitev zajetih priseljencev iz običajnega življenja v skupnosti. Ta ustanova je izvzeta iz zakona o izvrševanju kazenskih sankcij ter kazenskega zakonika in je pravzaprav slabša od zapora: za zaprte pomeni velik psihološki pritisk, ki vpliva na to, da ljudje sodelujejo pri lastnih deportacijah (Zorn 2006).

Sprašujemo se, kako je mogoče, da širša družba tolerira oblikovanje in vzdrževanje prostorov, ki po svoji pravni zasnovi (izjema, prostor brez pravic) spominja na koncentracijska taborišča, s to razliko, da v centrih za tujce zaprtih niti ne ubijajo niti jih namerno ne stradajo ali mučijo. Daniel Wilsher (2012) in drugi, ki se ukvarjajo s pridrževanjem migrantov, ugotavljajo, da je sistematično pomanjkanje pravne zaščite mogoče predvsem zato, ker je danes vprašanje migracij konstruirano kot varnostni problem. Zaprti so izolirani od širše skupnosti v informacijskem, prostorskem in s pomočjo stigmatizacije tudi v simbolnem pogledu. Njihov položaj je enako brezpraven in podvržen dominaciji policije, tudi kadar ne živijo v centrih za tujce, ampak jim uspe zaživeti v običajnem okolju. Izziv za socialno delo je tako ne le, kako ukiniti centre za tujce ter s tem povezano zapiranje in depotiranje ljudi, ampak tudi, kako podpreti ljudi, ki živijo v običajnem okolju, pa se znajdejo brez zakonske zaščite in socialnih pravic.

Mednarodna zaščita oziroma azil

Naslednje področje nadzora priseljevanja so postopki, ki izhajajo iz zakona o mednarodni zaščiti. Za prispele v Slovenijo, ki

¹ Tujec je pravni termin, ki ga najdemo v zakonodaji in se nanaša na priseljence in druge nedržavljanke.

se identificirajo kot begunci, Ministrstvo za notranje zadeve izvaja postopke ugotavljanja, kdo je »pravi« begunec in torej upravičen do statusa begunca po zakonu o mednarodni zaščiti in kdo naj to ne bi bil. O statusu begunca ne odločajo prizadeti, temveč državni uradniki. V gibanju »Svet za vsakogar« prosilci in prosilke za azil Ministrstvu za notranje zadeve očitajo vrsto nepravilnosti v zvezi s postopki pridobivanja mednarodne zaščite, in sicer, da je odločanje o statusih arbitrarno in nestrokovno, da so postopki netransparentni, dolgotrajni, prosilci pa neprimerno informirani in premalo pravno zaščiteni (glej Izjavo prosilcev in prosilk za azil v RS, ki so se povezali v gibanje »Svet za vsakogar« [2009], in dokumentarni film režiserke Nike Autor *Svet za vsakogar*). V postopkih pridobivanja mednarodne oziroma subsidiarne zaščite je zavrženih približno 90 odstotkov prosilcev, zato se sprašujemo, ali je mednarodna zaščita oziroma begunski status pravica ali privilegij. Celotna obravnava prosilcev za mednarodno zaščito je namreč organizirana tako, da čim več ljudi odbijejo, zavrnejo, prestrašijo in očrnijo. Sporočilo, ki ga ljudje dobijo, je, da v Sloveniji (enako pa je tudi v drugih evropskih državah) niso zaželeni.

Če upoštevamo izkušnje in izjave prosilcev in prosilk za azil, lahko povzamemo, da je tudi bivanje v Azilnem domu prežeto s pokroviteljskimi odnosi in učinkuje bolj kot zatiranje in odganjanje prosilcev za azil kot pa varen prostor in pomoč pri integraciji (*ibid.*). Z zaostrovanjem pogojev za bivanje in velikim odstotkom negativno rešenih vlog za mednarodno zaščito zahodne države učinkovito prikrivajo odgovornost za ustvarjanje apartheida, ki se kaže v preprečevanju dostopa do ekonomskih in socialnih pravic, za videzom pravičnosti in legitimnosti. Zavračanje prosilcev in ilegalizacija pa sta prikazana kot odgovornost beguncev oziroma migrantov samih, ne pa kot ukrep nadzora.

Delovne migracije: »Poklicali smo delovno silo, prišli so ljudje«

Ena od lovk sistema nadzora nad priseljevanjem sega na področje delovnih migracij. Priseljeni delavci so obravnavani predvsem

kot tujci in ne kot delavci. To pomeni, da so zakonsko in v praksi njihove pravice slabše zaščitene kot pravice zaposlenih državljanov in državljanek. Največ delavcev migrantov pridobi dovoljenje za zaposlitev, vendar pa se je to z vidika zaščite delavskih pravic pokazalo za problematično. Vežano je na delodajalca in je pogoj za pridobitev dovoljenja za prebivanje. Delavec z dovoljenjem za zaposlitev ne more zamenjati delodajalca. Če izgubi službo oziroma ga delodajalec odpusti, mu preneha dovoljenje za začasno prebivanje in mora zapustiti državo (Hakimova 2009: 71). Prav zaradi te vezanosti zaposlitve na določenega delodajalca so ljudje ranljivejši. Izražanje nezadovoljstva ali upor se praviloma konča z odpovedjo delovnega razmerja ali deložacijo iz samskega doma. Delodajalci ranljivost delavcev migrantov izkoriščajo na različne načine, od neplačevanja opravljenega dela, regresov in bolniške odsotnosti do podplačanosti nadur in opuščanja zaščite pri delu (*ibid.*, Mozetič 2009).

Dovoljenje za zaposlitev velja do enega leta, z možnostjo podaljšanja. Problematično je tudi zato, ker je vezano na letno kvoto delovnih dovoljenj za migrante, ki jih vsako leto določi vlada, in sicer glede na potrebe trga dela v Sloveniji. Ta kvota velja zgolj za delavce, ki niso državljani članic EU. Kot ugotavlja Polona Mozetič (2009: 34), gre za to, da država aktivno posega v delovanje trga dela z omejevanjem možnosti delavcev iz držav, ki niso del EU, da bi tekmovali na trgu dela za delovna mesta z »evropskimi« delavci. Ti zato uživajo prednostni dostop do nacionalnega trga dela.

Nekoliko več svobode imajo delavci, ki jim je uspelo pridobiti osebno delovno dovoljenje. Velja tri leta in ni vezano niti na delodajalca niti na preverjanja na trgu dela (torej ni del letne kvote delovnih dovoljenj). Tako dovoljenje delavcu dopušča, da si poišče drugo službo. Kot poroča aktivist Nevidnih delavcev sveta Armin Salihović, pa se v praksi dogaja, da delodajalci delavce ovirajo pri izpolnjevanju pogojev za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja (Hakimova 2009: 71).

Tudi nastanitev in prevoz na delo sta organizirana tako, da krepi odvisnost delavcev od delodajalcev. Delodajalci samodejno

zaračunavajo stroške namestitve (denimo v samskih domovih), s tem pa delavcem onemogočajo iskanje cenejše, nesegregirane namestitve. Prevoz na delovišča in nazaj organizira delodajalec, s tem pa lahko samovoljno podaljšuje delovni dan (tudi do 12 in več ur) (*ibid.*).

Skratka, režim nadzora nad priseljevanjem je zasnovan tako, da migrante kriminalizira ali pa obravnava zgolj kot delovno silo in ne kot ljudi. To pomeni, da je prihod v državo dovoljen le nekaterim, in to za toliko časa, kolikor traja potreba po njihovi delovni moči, pri tem pa se ohranja visoka stopnja segregacije in izkoriščanja. Tisti, ki se znajdejo brez statusa državljana in pravne zaščite, naj bi ostali tudi nevidni in neslišni. V nadaljevanju navajamo primere krepitve moči in politične subjektivizacije ljudi, ki jih prav potisnjenost v brezpravni in nevidni položaj spodbudi k uporu, boju za pravice in svoje mesto v svetu.

AKTIVISTIČNO DRŽAVLJANSTVO

Politična subjektivizacija in identiteta upora: »Izbrisani s(m)o naši«?

Strinjamo se z Seylo Benhabib (2010: 141), da je nadzor nad priseljevanjem tesno povezan s politiko konformizma in discipliniranjem domače opozicije. Ali kot o tem zapiše avtorica:

Želja, da bi odstranili outsiderje ali zaprli vrata prišlekom, gre vselej z roko v roki s potrebo po discipliniranju notranjih outsiderjev ter preprečevanju izboljšav, novosti, odpadništva in spreobrnitev v lastnem okolju.

To pojasni, zakaj lahko domačini zatiranje priseljencev doživljajo povsem osebno, kot zatiranje njih samih. Številni aktivisti in aktivistke tako verjamejo, da, dokler niso svobodni vsi, ni pravzaprav svoboden nihče. Gibanje za pravice priseljencev in beguncev ne pozna ločevanja ljudi na priseljene in domačine, državljanke in nedržavljanke ali kaj podobnega: gre za skupno politično delovanje in učenje

ter razvijanje solidarnostnih mrež. Teoretiki, ki so hkrati tudi aktivisti ali aktivistke, pa poudarjajo, da je ključna značilnost omenjenih družbenih gibanj dejavnost priseljenk in priseljencev oziroma to, da jih nihče ne predstavlja: tako izbrisani, migrantski delavci in drugi govorijo zase in v svojem imenu (Kurnik 2009, Beznec 2009, Bojaždijev 2009). Gre za koncept avtonomije migracij, ki pomeni, da najprej vidimo migrante kot ustvarjalne in aktivne, tako v pogledu preseljevanja kot pri nešteti praksah upora (Mezzadra 2004, Rygiel 2010). Kot opozarjajo teoretiki tega koncepta,

avtonomijo migracij vedno spremlja ambivalentnost, ki izhaja iz tega, da sta dejanje migracije in svoboda gibanja, ki jo vsebuje, vedno obenem surovini kapitalističnega izkoriščanja in orožji v boju proti njemu (Kurnik 2009: 58).

Ta poudarek je pomemben za razumevanje teorije o političnem subjektu. Izbrisani, migrantski delavci in drugi nedržavljanke niso izolirani posamezniki in posameznice, ki bi jih zaznamovala zgolj bolečina in trpljenje ob ekonomskem izkoriščanju in izgubi mesta v svetu, temveč so v boju za pravice postali politični subjekt – prepoznavni in dejavni. Pri tem lahko ugotovimo točnost teorije Jacqua Rancièra (2005), da je izkušnja nepravilnosti prvi pogoj za konstituiranje političnega subjekta. Izhodišče za vzpostavitev političnega subjekta je torej nepravilnost, vendar pa to ne pomeni, da ljudje ohranjajo pozicijo žrtve. Na primer, izbrisani so prenehali biti žrtev natanko tisti hip, ko so se prepoznali kot žrtev nacionalističnega režima in se odločili, da se bodo poniževanju in izključevanju uprli.

Izbrisani so svoj boj in svojo »identiteto« gradili ne na etnični pripadnosti (čeprav jim je bila etničnost pripisana in razlog njihove diskriminacije), temveč na potrebi po uporu in na pravici do njega. Kot je povedal eden od najvidnejših aktivistov Aleksandar Todorović (Beznec 2007: 41):

Skozi politični boj se je zgodila afirmacija izbrisanih. Pa ne samo izbrisanih. Nekako smo povedali vsem, da lahko tudi sami postanejo aktivni, bojeviti. Če niso v parlamentu, se morajo izraziti na drugačen, svoj način.

² »Izbrisani s(m)o naši« je napis na transparentu, ki je bil uporabljen na številnih demonstracijah v podporo izbrisanim ter proti zapiranju in deportiranju tujcev v Sloveniji in Italiji.

Ali kot je dejala Vera, ena od aktivistk, ki je bila tudi sama izbrisana:

Kup problemov je v naši državi, zato ne smemo biti pasivni. Iz nič ni nič! Zdaj, ko smo starejši, smo pa na ulicah [na protestih]. To nam da nov zagon, občutek moči. Lahko ponudim le svojo udeležbo – vendar upam, da na ta način vsaj malo prispevam k temu, da grejo stvari na bolje. (Zorn 2011: 78.)

Ti dve ugotovitvi, 1) da ne smemo ostati pasivni, da je lastna participacija pomemben prispevek k izboljšanju sveta, in 2) da so s političnim bojem pokazali tudi drugim, kako biti aktiven in bojevit zunaj parlamenta, sta pomembni sporočili gibanja izbrisanih. Sta del njihove kolektivne identitete, ki je pravzaprav identiteta upora (gl. tudi Zdravković 2010). Njihov boj za državljanstvo je postal državljanska praksa oziroma to, kar je Étienne Balibar (2007) imenoval pravica do državljanstvih pravic (*droit de cité*). Izbrisani so se v boju za dovoljenje za prebivanje spraševali o državljanstvih in tujskih statusih, pravicah oziroma upravičenosti, načinu vladanja, odnosih moči v družbi in državi. Spraševanje o pravicah oziroma naslovnih pravic pomeni pot k temu, da pravice oblikujemo na novo. To zahteva nenehno moralno in politično učenje celotne družbe, tako institucij kot posameznikov/posameznic. Izbrisani so s svojim političnim delovanjem omogočili učenje celotne družbe. Učenje je potekalo na več načinov: s pomočjo širjenja informacij o izbrisu (pripovedovanje in objavljane osebnih zgodb, mednarodno povezovanje), kot pravni boj (več pritožb na Ustavno sodišče in na Evropsko sodišče za človekove pravice), z neštetiimi uličnimi protesti, gladovnimi stavkami in drugimi neposrednimi akcijami, okroglimi mizami, razpravami v parlamentu, medijih ipd.

Demokratične iteracije – od izbrisa do izbrisanih

Pomemben element boja izbrisanih je imelo ime »izbrisani«. Sprva so to besedo izrekli uradniki, ko so ljudem sporočali, da nimajo več pravice živeti v Sloveniji, da so njihovi

dokumenti neveljavni in da ni pomembno, ali že vrsto let živijo, delajo in imajo družine v Sloveniji. Termin, ki je bil sprva del zatiranja, ponižanja in utišanja, so izbrisani prevzeli zase in ga vključili v prakse upora. Tako so logiko stigmatizacije obrnili: izbrisani so trdili, da so izbrisani, in opisovali, kaj to pomeni, pripadniki vladajočega razreda pa, da izbrisa v Sloveniji nikoli ni bilo. Beseda izbrisan je dobila politični pomen: pomenila je pogum izpostaviti se javno. Izbrisani so postali glasni, vidni, pravzaprav s svojimi zahtevami in kritiko družbe ter vladnih institucij trajno navzoči v javnem prostoru (Zdravković 2010, Bezec 2007).

Sprevrčanje pomena besede »izbrisan/a« lahko – sledeč Seyli Benhabib (2010) – opredelimo kot demokratično iteracijo. Avtorica s tem misli na kompleksne procese javnih razprav, posvetovanj in izmenjav, ki na novo opredelijo pravičnost, enakopravnost in pripadnost oziroma članstvo v politični skupnosti. To pomeni tudi kontekstualizacijo univerzalnih pravic, o katerih premišljujemo na novo in jih določamo na novo, tako v političnih institucijah kot v civilni družbi. Iteracija je pojem, ki ga je v filozofijo jezika vpeljal Jacques Derrida in pomeni, da v procesu ponavljanja pojma ali koncepta nikoli ne ustvarimo dvojnika prve, izvorne uporabe in njenega nameravanega pomena, pač pa je vsaka ponovitev oblika variacije. Benhabib poudari, da vsaka iteracija preobrazi pomen, mu nekaj doda, ga obogati, pa čeprav še tako subtilno. Takole pojasni transformacijo terminov in konceptov, ki poteka s pomočjo javnih razprav in drugih aktivističnih prizadevanj:

Vsako dejanje iteracije se tako nanaša na predhodno dejanje, ki je vzeto kot avtoriteta. Iteracija in interpretacija norm in slehernega vidika vrednostnega univerzuma pa nikoli nista zgolj dejanji ponovitve. Vsako dejanje iteracije vključuje osmišljanje avtoritativnega izvirnika v novem in drugačnem kontekstu. Z naslednjimi rabami in sklicevanji tako predhodnik dobi nov položaj in nov pomen. Pomen je okrepljen in preoblikovan; in obratno, ko ustvarjalna prilastitev tega avtoritativnega izvirnika preneha ali nima več smisla, izvirenik prav tako izgubi avtoriteto nad nami. (*Ibid.*: 145).

S samopoimenovanjem in afirmacijo »sem izbrisan/a« so se ljudje izpostavili kot politična bitja, ki imajo pravico do sodelovanja v javnih zadevah. S svojim delovanjem so pokazali na možnost ločitve državljskega statusa od državljskih praks, saj so postali politično aktivni ne glede na njihovo formalno članstvo v politični skupnosti. To pomeni, da je najpomembnejši porok varstva pravic ne državljski status, ampak politično delovanje, kolektivna mobilizacija. Ker je prav država kršiteljica človekovih pravic, saj ljudi potiska v situacijo nelegalnosti, so družbena gibanja priseljencev oblikovala kampanje, v katerih pravice definirajo in zahtevajo na drugih prizoriščih: ne na ravni države, ampak v mestih, pri delodajalcih ipd. (McDonald 2012, Squire, Bagelman 2012, McNevin 2012).

»No Border, No Nation, Stop Deportation!«³

Prepoznavno politično delovanje oseb brez državljanstva je tudi gibanje *No Borders*. Od podobnih gibanj in organizacij, ki se zavzemajo za pravice beguncev in priseljencev, se razlikuje po zavračanju zagovarjanja »pravičnejšega« nadzora nad priseljevanjem (v pomenu več dovoljenj za bivanje, več begunjskih statusov, večjih kvot delovnih dovoljenj ipd.) (Anderson *et al.* 2012, Cohen *et al.* 2002). Stališče in delovanje aktivistov in aktivistk gibanja *No Borders* je, da je nadzor nad priseljevanjem že v temelju nepravičen, kajti kakorkoli bi ta sistem »popravili«, vedno bi ostal nekdo, ki bi mu pravico do gibanja omejili in ga postavili v neenakopraven položaj. Problematizirajo tako meje kot koncept naroda oziroma nacionalne države in ostro nasprotujejo zapiranju in deportacijam nedržavljanov. Nadzor poteka na državnih mejah oziroma v evropskem primeru na schengenski meji, te meje pa so reproducirane navznoter, in sicer tako, da določajo dostop do javnih služb, socialnih, političnih in drugih pravic. Koncepta naroda in nacionalne države sta problematična tako zaradi omenjenih praks

izključevanja kot zaradi simbolnih predstav. Narod in država, z nacionalizmom združena v nacionalni državi, naturalizirata tako etnično homogenizacijo kot nadzor nad priseljevanjem. Učinek slednjega je pomiritev s hierarhizacijo dostopa do pravic: državljani imajo največ pravic, tudi pravic, ki izhajajo iz dela, tujci z dovoljenjem za prebivanje nekoliko manj in tujci z začasnimi dovoljenji ali brez njih še manj oziroma nič.

Aktivistke in aktivisti gibanja *No Borders* zahtevajo pravico do gibanja za vse ljudi na svetu in pravico, da smejo ostati v državah, v katerih so že našli svoj (novi) dom ali delo. S tega stališča zahteva po boljših bivalnih razmerah in humanejši obravnavi v centrih za tujce ni smiselna: aktivisti gibanja *No borders* zahtevajo popolno odpravo zapiranja in deportiranja priseljencev in beguncev. Povsod, kjer obstajajo centri za pridrževanje in deportiranje migrantov, obstaja tudi upor proti takim prostorom in praksam, aktivistične skupine pa imajo različna imena, npr. *No One Is Illegal*, *National Coalition of Anti-deportation Campaigns*, Skupina za stalni obisk v Centru za tujce, *Don't Ask Don't Tell Campaigns*, *Hate Free Zones*.

Omenjene skupine problematizirajo nadzor nad priseljevanjem in nasprotujejo delitvi ljudi na »legalne« in »nelegalne« (nedokumentirane). Njihovo izhodišče je protikapitalistično, saj je obstoječi političnoekonomski red vzrok za globalne neenakosti in lokalna izključevanja. Za gibanja so pomembni tako posamezniki in posameznice oziroma družine, ki se upirajo deportacijam in potrebujejo pomoč, kot tudi skupno oblikovanje kampanj za systemske rešitve. Po eni strani gre za zahteve po regularizaciji vseh nedokumentiranih, po drugi strani pa za trajnejše rešitve, to je ustvarjanje takih praks in skupnosti, v katerih osebni pravni status (državljanstvo, dovoljenje za prebivanje tujca) ne bi bil merilo za dostop do socialnih in drugih storitev.

Pravica do mesta

Nasproti ilegalizaciji, ki jo izvaja država, poskušajo priseljenci in priseljenke, aktivisti in aktivistke organizirati »regularizacijo od

³ Ta slogan uporabljajo aktivisti in aktivistke na protestih proti zapiranju in deportiranju migrantov.

spodaj« v mestih, kjer živijo in delajo. Na primer, v Združenih državah Amerike je približno 50 mest sprejelo resolucije in zakonodajo, ki prepoveduje uporabo mestnih finančnih sredstev in časa zaposlenih za uresničevanje zveznih zakonov o priseljevanju. To pomeni, da so javne službe, ki so v pristojnosti mest (in ne države) dostopne vsem, ne glede na njihov formalni status v državi. Nekatera mesta so si zato nadela naziv »varnih mest« in »zatočišč«. Na primer, v Kanadi je kampanjo *Don't Ask Don't Tell* leta 2004 sprožila skupina *No One Is Illegal* iz Toronta. Na ravni mesta zahtevajo, da imajo vsi prebivalci Toronta enak dostop do vseh javnih storitev (izobraževanje, zdravstvo, socialna stanovanja, hrana, socialne službe itd.), brez strahu pred pridržanjem ali deportacijo. Od socialnih in drugih delavcev zahtevajo, da ljudi ne sprašujejo po njihovem statusu (ali imajo državljanstvo, dovoljenje za bivanje ipd.), če pa tak status ugotovijo, o njem ne smejo poročati drugim službam (denimo policiji). Od mestnih oblasti v Torontu zahtevajo, da zagotovijo sredstva za dostopne in kakovostne javne službe namesto slepega uresničevanja zveznih zakonov o preseljevanju (*No One Is Illegal Toronto 2013, McDonald 2012*). Take spremembe so rezultat vztrajnega raziskovanja, povezovanja, zgovornosti in političnega delovanja priseljencev, beguncev in njihovih zaveznikov.

Podobna logika se je uveljavila v kampanjah za pravice nedokumentiranih delavcev in delavk. Kampanje se osredotočajo ne le na pridobivanje legalnih statusov, temveč na izboljšanje delovnih razmer za vse delavce in delavke, ne glede na to, ali imajo dovoljenje za delo in bivanje ali ne. Na primer, Mreža za mednarodno sodelovanje nedokumentiranih migrantov (*Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants 2005*) deluje na področju informiranja delavcev in delavk, povečevanja njihove moči in povezovanja z delodajalci, od katerih zahtevajo zagotavljanje vsaj minimalnih standardov, tudi če gre za delavke in delavce brez dokumentov. Na ta način državljanstvo in dovoljenje za prebivanje tujca nista več nujna pogoja za uživanje pravic: gibanja razvijajo nove modele vključevanja ljudi, ki ne temeljijo na nacionalni

državi kot na tisti instanci, ki ekskluzivno odloča o članstvu, pripadnosti in pravicah ljudi, temveč zahtevajo spremembe na ravni mestnih služb in delodajalcev. V zvezi s tem lahko ugotovimo, da ima za razvoj aktivnega državljanstva strateški pomen mesto, saj ga zaznamuje »koncentracija nelokalnega, mešanega, tujega, javnega« (*McDonald 2012: 130*). Tako država ni več videna kot edini vir legitimizacije državljanstva; namesto nje lahko vidimo mesto kot možen prostor »uporniškega državljanstva«, s tem pa tudi mestom priznamo pomembnost v študiju državljanstva (*ibid.*).

V Sloveniji se je ustvarjalnost migrantov v mestu najbolj pokazala ob ustanovitvi socialnega centra Rog. Center se je uveljavil kot kraj, kjer se srečujejo migrantski delavci, begunci, izbrisani, študenti in drugi aktivisti in aktivistke. Pogoj za nastanek centra je bila zasedba opuščene tovarne v središču Ljubljane spomladi 2006. Do tedaj pravzaprav ni bilo prostora, ki bi bil namenjen prav temu namenu. Čeprav se je nov val političnega aktivizma pojavil prav zaradi silnega povečanja nestrpnosti in zaostrovanja protimigrantske politike leta 2000, je bilo potrebno kar nekaj let, da je gibanje dobilo ustrezne prostore. Avtonomni kulturni center Metelkova ni bil primeren zaradi poudarka na večernem in nočnem programu, drugim skvoterskim iniciativam pa je hitro pošla sapa. Socialni center Rog je dnevni center, v katerem lahko migrantski delavci, begunci in drugi priseljenci in priseljenke dobijo osnovne informacije o zakonodaji, ki opredeljuje njihove temeljne pravice, prirejajo okrogle mize, sestanke za raznovrstne politične akcije, predavanja in kulturno-umetniške dogodke.

Delovanje skupine Nevidni delavci sveta si težko predstavljamo brez varnega prostora – našli so ga prav v socialnem centru Rog. Medijsko podporo jim je ponudil Radio Študent z redno oddajo »Viza za budućnost«. Že samo ime tega gibanja zadeva globoka protislovja sodobnega sveta. Tisto, kar navadno imenujemo globalizacija, namreč v resnici ne pomeni nič drugega kot prosto gibanje kapitala, ne pa tudi ljudi kot delovne sile. Čeprav tehnološka »revolucija« krajša

razdalje med ljudmi, je resnično gibanje slednjih odvisno od režimov migrantskih politik. Ime Nevidni delavci sveta izraža zavest o tovrstnih razmerah, nakazuje pa tudi zavest o potrebi po mednarodni solidarnosti. Ljudi, ki prečkajo meje in se znajdejo na enem mestu, na videz razlikuje veliko stvari, kot so jezik, religija in kultura, vendar jih hkrati povezujejo – neodvisno od njihovih želja – delovni proces in administrativni pogoji priseljevanja. Obe situaciji določa država: formalno članstvo v nacionalni skupnosti je pogoj za državljanske pravice, a nastajanje aktivističnih skupnosti to dejstvo vsaj delno relativizira. Za vznik in razvoj takih skupnosti je torej prostor ključnega pomena: Socialni center Rog je varen in dostopen za migrante in migrantke, hkrati pa odprt in zaznamovan s kritičnim mišljenjem in radikalnim delovanjem. Je prostor, ki omogoča razvijanje solidarnostnih mrež in novih načinov povezovanja in delovanja.

V tem pogledu ima državljanstvo kot dinamičen družben odnos tudi prostorsko dimenzijo. Pomeni biti tukaj, navzoč(a) v javnem prostoru legitimno in biti viden oziroma vidna v tem prostoru. Tudi za prostore lahko velja delitev na naše in njihove: »zavzetje« določenega prostora pa lahko razumemo kot državljansko prakso. Gre za sporočilo, da smo tu, kakršni pač smo, in da pripadamo tej skupnosti (McNevin 2012).

SKLEP

Ko se ljudje povežejo in v skupnem boju za pravice postajajo prepoznavni in slišani, se njihovi občutki moči, smisla in pripadnosti krepijo. V literaturi o socialnem delu so take spremembe pogosto definirane kot krepitev moči. Politična filozofija vstop tistih, ki naj ne bi imeli glasu, na javno prizorišče imenuje politika, proces pa politična subjektivizacija (Rancière 2005). Katerikoli vidik – krepitev moči, politična subjektivizacija ali pa emancipacija – poudarimo, ključno je, da so ljudje svoje izkušnje izključenosti sposobni videti kot rezultat strukturnih učinkov in ne kot svoje lastne napake. Ena od aktivistk gibanja izbrisanih je denimo povedala:

Ko sem videla, da nisem edina, ki sem bila izbrisana, in da obstajajo še drugi, ki so doživeli podobno, in da nismo bili sami krivi, da smo ostali brez dokumentov, je bolečina dobesedno začela odpadati stran od mene (Zorn 2011: 77).

Čeprav niso odgovorni za krivice, ki so jih utrpeli, pa lahko sami sebe prepoznajo kot soodgovorne v boju za pravičnejšo družbo.

Izbrisani so se kot gibanje organizirali deset let po izbrisu. Njihova politična mobilizacija je ključni element v zgodovini izbrisa, saj jim je šele ta, in ne nujno vnovična pridobitev ali vrnitev statusa stalnega prebivalca, prinesla olajšanje, celo »učlovečenje«. Ali kot je to pojasnil eden najvidnejših aktivistov gibanja izbrisanih Aleksandar Todorović:

Ne glede na takšne ali drugačne rezultate je bilo najpomembnejše to, da se ljudje skozi boj učlovečijo. Kajti mi smo bili popolnoma razčlovečeni, ne samo na uradni ravni, tudi kot osebe v zasebnem življenju, v odnosih s prijatelji, sorodniki. Zdi se mi, da ravno ta boj, to izpostavljanje, javno deklariranje izbrisanih, to kljubovanje večinskim stereotipom, ravno to prinaša neko učlovečenje. (Beznez 2007: 45.)

Povzemimo. Globalni režim nadzora nad priseljevanjem omejuje svobodno gibanje, priseljevanje in zaposlovanje, s tem pa se ohranjajo globalne neenakosti, zlasti neenaka cena delovne sile ter selektivni dostop do socialnih in drugih pravic. Nasproti nadzoru in izključevanju so argumenti in akcije družbenih gibanj. Opisani primeri aktivističnih gibanj kažejo vsaj pet stvari:

- 1) povezavo med gibanji in krepitvijo moči ali celo »učlovečenjem«;
- 2) pravice je mogoče izbojevati ali se vsaj bojevati zanje (izumljanje novih oblik politične subjektivizacije, graditev skupnosti v boju, kontekstualizacija univerzalnih pravic);
- 3) čeprav gibanja izhajajo iz izkušenj izključevanja, zatiranja oziroma izkoriščanja nedržavljanov oziroma ljudi brez dovoljenj za prebivanje ali z začasnimi dovoljenji za prebivanje, imajo univerzalistični naboj (problematiziranje dostopa do javnih služb in kakovosti javnih služb, zaščita delavskih pravic ipd.);

- 4) zavedanje, da učinkov globalnih neenakosti ni mogoče reševati na represiven način (denimo s kriminalizacijo migrantov);
- 5) preoblikovanje pripadnosti in upravičenosti z »regularizacijo od spodaj« (večanje avtonomije mest v nasprotju z državo, odpravljanje učinkov ilegalizacije na lokalni ravni, pri delodajalcih ipd.).

Zagotovo je trajnejši in zato učinkovitejši odpor mogoč v tistih skupnostih, ki so bolj vpete v okolje (denimo izbrisani), kot pri tistih, katerih edino bivališče v Sloveniji je zapor v centru za tujce. V primeru slednjih je »prizorišče« boja neredko telo (torej gladovne stavke), saj druga prizorišča in načini, kako biti slišan in viden, niso dostopna. Oboje, represivni ukrepi in boji za osvoboditev, nam kaže zrcalno sliko nas samih: kakšna družba smo ter kakšne institucije in prakse smo sposobni ustvariti in opravičevati. Pobeg v nevednost in ignoriranje pa je tisto, kar je Hannah Arendt (2007) imenovala banalnost zla.

VIRI

- ANDERSON, B., SHARMA, N., WRIGHT, C. (2012), »We are all foreigners«: No Borders as a practical political project. V: Nyers, P., Rygiel, K. (ur.), *Citizenship, migrant activism and the politics of movement*. London, New Your: Routledge (73–91).
- ARENDR, H. (2003), *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- (2007), *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- ARRIGHI, G., HOPKINS, T. K., WALLERSTEIN, I. (1989), *Antisystemic movements*. London, New York: Verso.
- BALIBAR, É. (2007), *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Sophia.
- BENHABIB, S. (2010), *Pravice drugih: tujci, rezidenti in državljani*. Ljubljana: Založba Krtina.
- BEZNEC, B. (2007), Nemogoče je mogoče. Intervju z Aleksandrom Todorovičem. *Časopis za kritiko znanosti*, 35, 228: 34–45.
- (2009), Migracije in lateralni prostori državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 37, 238: 13–28.
- BOJADŽIJEV, M. (2009), Boji migraciji in gibanje za globalno pravičnost. *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 238: 133–137.
- COHEN, S., HUMPHRIES, B., MYNOTT, E. (ur.) (2002), *From immigration controls to welfare controls*. London, New York: Routledge.
- FOUCAULT, M. (1980), *Power/knowledge: selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- GREGORČIČ, M. (2011), *Potencia: samoživost revolucionarnih bojev*. Ljubljana: Založba */cf.
- HAKIMOVA, A. (2009), »Od delavca do delavca, za boljše življenje«. Intervju z Arminom Salihovičem, aktivistom Nevidnih delavcev sveta. *Časopis za kritiko znanosti* 37, 238: 66–76.
- HOLLOWAY, J. (2004), *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*. Ljubljana: Študentska založba.
- ISIN, E. F. (2009), Citizenship in flux: the figure of the activist citizen. *Subjectivity*, 29: 367–388.
- Izjava prosilcev in prosilk za azil v RS, ki so se povezali v gibanje »Svet za vsakogar« (2009), *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 238: 169–172.
- KURNIK, A. (2009), Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev. *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 238: 53–65.
- MCDONALD, J. (2012), Building a sanctuary city: municipal migrant rights in the city of Toronto. V: Nyers, P., Rygiel, K. (ur.), *Citizenship, migrant activism and the politics of movement*. London, New Your: Routledge (129–145).
- MCDONALD, J. (2012), Undocumented citizens? Shifting grounds of citizenship in Los Angeles. V: Nyers, P., Rygiel, K. (ur.), *Citizenship, migrant activism and the politics of movement*. London, New Your: Routledge (165–183).
- MEZZADRA, S. (2004), The right to escape. *Ephemera, theory of the multitude*, 4, 3: 267–275.
- MOZETIČ, P. (2009), Nevidni delavci sveta: zaposlovanje in delo »neevropskih« državljanov tretjih držav in režim delavskih domov. *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 238: 31–50.
- No One Is Illegal Toronto (2013). Dostopno na: <http://toronto.nooneisillegal.org/dadt> (1. 3. 2013).
- Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants (2005), *Ten Ways to Protect Undocumented Migrant Workers*. Belgija: PICUM.
- RANCIÈRE, J. (2005), *Nerazumevanje: politika in filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- RYGIEL, K. (2010), *Globalizing citizenship*. Vancouver, Toronto: UBC Press.

- SQUIRE, V., BAGELMAN, J. (2012), Taking not waiting: space, temporality and politics in the City of Sanctuary movement. V: Nyers, P., Rygiel, K. (ur.), *Citizenship, migrant activism and the politics of movement*. London, New Your: Routledge (146–164).
- WILSHER, D. (2012), *Immigration detention: law, history, politics*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- ZADNIKAR, D. (2004), Kronika radostnega uporništva. Dodatno besedilo v Holloway, J., *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*. Ljubljana: Študentska založba.
- ZDRAVKOVIČ, L. (2010), Boj proti odrekanju državljanstva kot paradigma emancipacijske politike. V: Kogovšek, N., Petković, B., Zorn, J., Pistotnik, S., Lipovec Čebren, U., Bajt, V., Zdravković, L., *Brazgotine izbrisa: prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva RS*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- ZORN, J. (2006), Od izjeme do norme: centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti*, 34, 266: 54–74.
- (2007), »Mi, etno-državljeni, etno-demokracije«: nastajanja slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti*, 35, 228: 17–33.
- (2011), From erased and excluded to active participants in Slovenia. V: Blitz, B., Lynch, M. (ur.), *Statelessness and citizenship: a comparative study on the benefits of nationality*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Press (66–83).